

Monika Wesołowska, Andrzej Jakubowski

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki
Przestrzennej, Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej, al. Kraśnicka 2cd, 20-718 Lublin;
e-mail: monika.wesolowska@poczta.umcs.lublin.pl; andrzej.jakubowski@poczta.umcs.lublin.pl

KONSEKWENCJE PROCESÓW LUDNOŚCIOWYCH NA OBSZARACH WIEJSKICH WOJEWÓDZTW POLSKI WSCHODNIEJ W UJĘCIU PRZESTRZENNYM

Streszczenie: Peryferyjny charakter to jedna z najważniejszych cech Polski Wschodniej, a sam region często identyfikuje się poprzez rozmaite negatywne zjawiska na płaszczyźnie społeczno-ekonomicznej. Duży wpływ na tę sytuację mają procesy ludnościowe, w tym problem wyludniania się, który dotyczy znacznej części obszarów wiejskich makroregionu. Celem niniejszej pracy jest analiza wpływu zmian demograficznych zachodzących na wiejskich obszarach przygranicznych Polski Wschodniej w latach 2002–2015 na wybrane obszary życia społeczno-ekonomicznego, a także próba określenia skali zmian i ich konsekwencji w ujęciu przestrzennym w sferze edukacji, przedsiębiorczości, budownictwa i mieszkalnictwa oraz finansów publicznych.

Słowa kluczowe: procesy ludnościowe, obszary wiejskie, obszary przygraniczne, Polska Wschodnia

SPATIAL CONSEQUENCES OF POPULATION PROCESSES IN RURAL AREAS OF THE VOIVODSHIPS OF EASTERN POLAND

Abstract: One of the most important features of Eastern Poland is its peripheral character. This region is often associated with various negative socio-economic phenomena. Population processes, including the problem of depopulation, affect a large part of rural areas of the macroregion. The main aim of this paper is to analyze the impact of the demographic changes occurring in rural areas of Eastern Poland in 2002–2015 on selected areas of socio-economic life, as well as to attempt to determine the scale of the changes and their spatial consequences in the field of education, entrepreneurship, construction, housing, and public finances.

Keywords: demographic processes, rural areas, border areas, Eastern Poland

Wstęp

Występująca powszechnie na świecie przestrzenna nierównomierność procesów rozwoju społeczno-gospodarczego skutkuje pojawieniem się dwóch przeciwstawnych typów obszarów: centralnych i peryferyjnych. Peryferyjność rozumiana jest jako stan opóźnienia w stosunku do regionów lepiej rozwiniętych – centrów, jako coś od nich odmiennego i odbiegającego *in minus*. Termin ten został rozpowszechniony w literaturze w latach 60. XX w. wraz z powstaniem teorii spolaryzowanego rozwoju Johna Friedmanna (1967).

Współcześnie ważnym zagadnieniem badawczym jest potencjał regionów uznanych za peryferyjne. Niektórzy badacze skupiają uwagę na wykorzystaniu przez te regiony ich wewnętrznego potencjału, inni na uwarunkowaniach zewnętrznych rozwoju, stwarzanych m.in. przez technologie informacyjne i komunikacyjne, jeszcze inni na polityczno-administracyjnych uwarunkowaniach peryferyjności (Davies, Michie 2012). Przyjmując powiązanie peryferyjności z niskim rozwojem i słabym kapitałem oraz bazując na wskaźnikach odnoszących się do różnych jej wymiarów, Sara Davies i Rona Michie (2012) podzieliły państwa europejskie na cztery grupy. W jednej z nich, charakteryzującej się przede wszystkim peryferyjnością geograficzną i społeczno-ekonomiczną, znalazły się państwa Europy Środkowej, m.in. Rumunia, Łotwa, Węgry oraz Polska. Dodatkowo, w granicach samej Polski zostały wyodrębnione obszary o wysokim stopniu peryferyjności, wyraźnie odbiegające od pozostałych części kraju. Do nich należą analizowane województwa Polski Wschodniej.

Polska Wschodnia w wyniku długotrwałych procesów historycznych nabrała cech obszaru peryferyjnego (Miszczuk, Wesołowska 2012). Na taką sytuację złożyło się kilka czynników, m.in. zróżnicowana przeszłość historyczna, różnorodne wpływy kulturowe, zróżnicowane warunki środowiskowe (Bański i in. 2014), czy też sam fakt przygranicznego położenia (Jakubowski, Bronisz 2015). Najczęściej region ten identyfikowany jest poprzez negatywne zjawiska (niski poziom warunków życia, wysoka stopa ukrytego bezrobocia, niska aktywność gospodarcza), a jako ich główną przyczynę wymienia się wyludnianie obszarów wiejskich.

Problem depopulacji obszarów został określony w literaturze zagranicznej exodusem wiejskim (*rural exodus*) (Pinilla i in. 2008). W ramach studiów podejmowano tematykę ludnościowych obszarów problemowych. W swoich badaniach Friedmann (1968) wyróżnił cztery typy regionów, wśród których znalazły się regiony depresyjne, charakteryzujące się ubytkiem ludności oraz wykazujące stagnację bądź upadek gospodarczy. Zagraniczni badacze spostrzegli, że na obszarach objętych depopulacją przemiany demograficzne, w szczególności starzenie się ludności oraz spadek udziału ludzi młodych na skutek migracji selektywnych, przyczyniają się do ich dalszego wyludniania (Rogers, Willekens 1986; Weiß 2002; Glasgow, Brown 2012). Zaobserwowane procesy skutkowały poszukiwaniem nowych dróg rozwoju obszarów, w których dochodzi do utraty potencjału ludnościowego. W literaturze anglosaskiej pojawiły koncepcje naukowe, które doprowadziły do uruchomienia programów rządowych zmierzających do ponownego zasiedlenia wyludniających się terenów. Proces ponownego zasiedlenia i odbudowy struktury demograficznej został opisany m.in. przez Jane Halliday i Madelene Coombes (1995), Vicente Rodrígueza i in. (2002) czy Doris Damyanovic i Floriana Reinwalda (2014).

Problematyka ludnościowa obszarów peryferyjnych, w tym Polski Wschodniej, jest dosyć często poruszana w literaturze jako bardzo interesujący poligon badawczy. Istotnymi opracowaniami poświęconymi zjawisku depopulacji tego regionu są prace Piotra Eberhardta (1989, 1996), który zbadał przestrzenne zróżnicowanie struktury ludnościowej tej części kraju oraz zidentyfikował obszary

wyludniające się. Skutkiem wyludniania się terenów Polski Wschodniej są przemiany w sieci osadniczej, na które wskazywała Monika Wesołowska (2011b, 2012) czy Eberhard i in. (1997). Zasygnalizowane w tytule artykułu procesy ludnościowe mają duże znaczenie dla potencjału rozwojowego regionu, gdyż tereny o niekorzystnej strukturze gospodarki, niskim poziomie zamożności czy strukturalnie upośledzonym rynku pracy są bardziej narażone na regres gospodarczy (Wesołowska 2013). W skali europejskiej opisywany obszar zaliczany jest do obszarów problemowych, czyli takich, „których rozwój jest w sposób trwały na tyle silnie strukturalnie zakłócony przez czynniki społeczne i gospodarcze, iż regiony te bez pomocy z zewnątrz nie zdołają owych zakłóceń przewyciężyć” (*Zaktualizowana...* 2005).

Opracowania dotyczące problematyki ludnościowej na ogół odnoszą się do mniejszych regionów (Babiński 1997; Bański i in. 2010; Flaga 2002, 2010; Miazga 1990; Mischuk 1993) i jedynie w nielicznych przypadkach analizują sytuację całej Polski Wschodniej (Bański i in. 2014; Celińska-Janowicz i in. 2010; Gorzelak 2000; Wesołowska, Mischuk 2012; Pantylej 2008). Problematyka ludnościowa Polski Wschodniej podejmowana jest również przy okazji badań nad rozwojem regionalnym, najczęściej w kontekście analizy uwarunkowań rozwojowych, obejmujących kwestie zasobów pracy, chłonności rynku zbytu, poziomu rozwoju infrastruktury społecznej, zróżnicowania wykształcenia, przedsiębiorczości, możliwości współpracy transgranicznej i in. (Antoszek, Sobczyk 2002; Bański, Janicki 2009; Flaga 2000, 2008; Kawalko, Mischuk 2005). W przytoczonych pracach – o charakterze przede wszystkim przeglądowo-diagnostycznym – zauważalny jest brak charakterystyki i oceny skutków zachodzących procesów ludnościowych. Stąd też autorzy niniejszej pracy próbują ukazać niektóre konsekwencje procesów ludnościowych w odniesieniu do przestrzeni obszaru poddanej analizie.

1. Materiał badawczy i metodyka badań

Celem przeprowadzonych badań była analiza wpływu zmian demograficznych na wiejskich obszarach przygranicznych Polski Wschodniej w latach 2002–2015 na wybrane obszary życia społeczno-ekonomicznego oraz próba określenia ich konsekwencji w ujęciu przestrzennym. Badaniem objęto obszary wiejskie położone na terenie trzech przygranicznych województw Polski Wschodniej, tj.: podkarpackiego, lubelskiego i podlaskiego, wyodrębnione na podstawie klasyfikacji Komisji Europejskiej DEGURBA. Klasyfikacja ta opiera się na ocenie stopnia urbanizacji lokalnych jednostek administracyjnych (LAU2) i pozwala na porządkowanie gmin do jednej z trzech kategorii: obszarów miejskich, obszarów miejskich i podmiejskich oraz obszarów wiejskich (Eurostat 2017).

W kolejnym etapie badania dokonano klasyfikacji przygranicznych gmin wiejskich Polski Wschodniej przy uwzględnieniu kierunku i skali przemian demograficznych w zakresie liczby ludności, przy czym za podstawę klasyfikacji przyjęto zmiany zachodzące w dłuższym okresie czasu, obejmującym lata 1995–2015.

Na tej podstawie możliwe stało się wyróżnienie następujących klas obszarów, odpowiadających czterem typom zmian ludnościowych:

- gminy progresywne – w których odnotowano wzrost zaludnienia w latach 1995–2015 większy niż 5%,
- gminy stagnacyjne – gdzie zmiany zaludnienia mieszczą się w przedziale od –5 do 5%,
- gminy regresywne – o spadku zaludnienia w przedziale od –5 do –20%,
- gminy z głębokim regresem zaludnienia – gdzie spadek zaludnienia wynosi powyżej –20%.

Cezury czasowe badania obejmują lata 2002–2015. Zostały one określone na podstawie dostępności spójnego katalogu danych statystycznych dla analizowanych obszarów, pozwalającego na przeprowadzenie kompleksowej analizy, przy zachowaniu porównywalności otrzymanych wyników w określonym przedziale czasowym. Źródłem danych dla przeprowadzonych analiz były zasoby statystyki publicznej udostępniane w Banku Danych Lokalnych (GUS 2017). Przeprowadzona klasyfikacja nawiązuje do ujęcia prognostycznego klasyfikacji wsi w Polsce zaproponowanej przez Jana Tkocza (1998). Autor ten, analizując charakter przeobrażeń demograficznych, podzielił wsie na trzy grupy: rozwojowe, stagnacyjne i ulegające degradacji. Również inni autorzy (Miazga 1990; Bański 2002) przy wydzieleniu ludnościowych obszarów problemowych zawsze brali pod uwagę zmiany liczby ludności dla obszarów poddanych analizie.

Wstępnie wytypowano 30 wskaźników obrazujących konsekwencje procesów ludnościowych na wiejskich obszarach przygranicznych Polski Wschodniej w ujęciu przestrzennym, m.in. w zakresie wykorzystania gruntów, edukacji, rynku pracy, przedsiębiorczości, budownictwa i mieszkalnictwa, finansów publicznych oraz struktury gospodarstw rolnych. W celu określenia wpływu zmian ludnościowych na kształtowanie się wybranych zjawisk wykorzystano analizę korelacji (współczynnik korelacji liniowej Pearsona). Na podstawie uzyskanych wyników dokonano redukcji materiału badawczego, ograniczając się wyłącznie do tych mierników zjawisk i procesów, co do których wykazano istotny statystycznie znaczny związek korelacyjny z natężeniem i kierunkiem przemian ludnościowych.

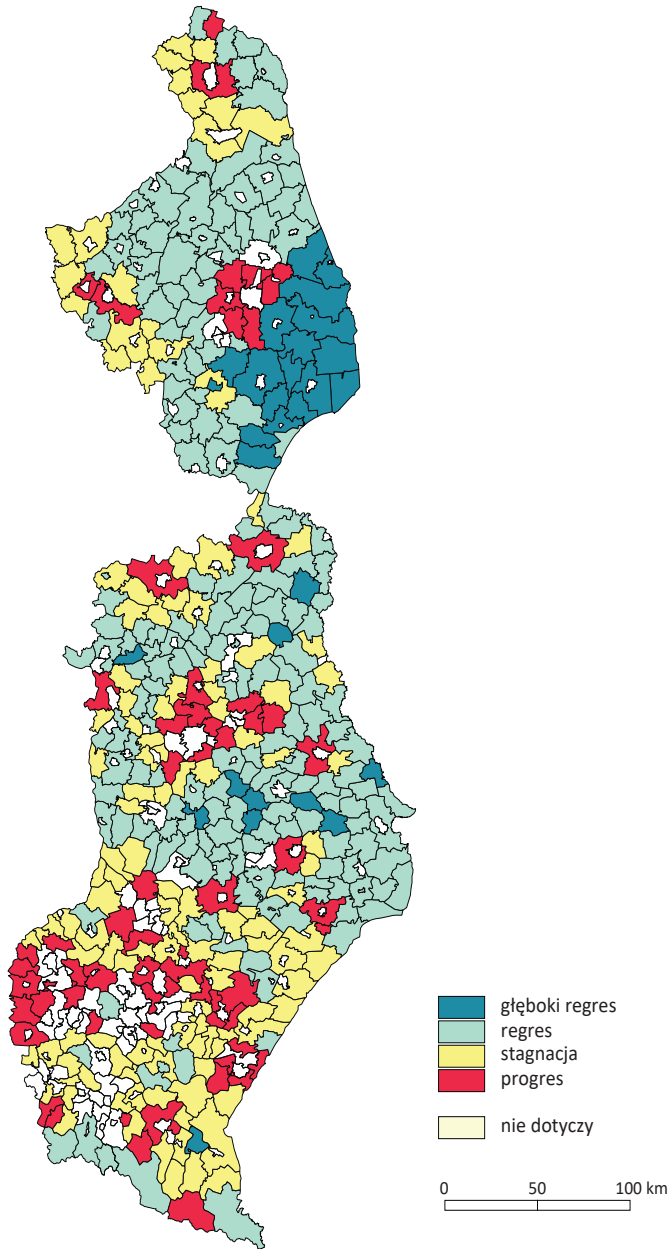
2. Procesy ludnościowe na wiejskich obszarach przygranicznych Polski Wschodniej

Trzy przygraniczne województwa Polski Wschodniej obejmują tereny charakteryzujące się bardzo niskim poziomem zurbanizowania, a tym samym znacznym odsetkiem ludności wiejskiej, wynoszącym 52,5 wobec 39,8% w kraju (GUS 2017). Od momentu zakończenia II wojny światowej do końca XX w. w Polsce obserwowano intensywny i dynamiczny proces urbanizacji, wiążący się z odpływem ludności z obszarów wiejskich i ich osiedlaniem się na terenie miast (Gołata, Kuropka 2015), przy czym procesy te charakteryzowały się szczególnym nasileniem na obszarze Polski Wschodniej. Począwszy od pierwszych lat XXI w., w skali kraju doszło jednak do zmiany obserwowanej dotychczas tendencji,

a przejawiającej się w stopniowym wzroście odsetka ludności zamieszkującej obszary wiejskie. Chociaż zmiana ta pozostaje ograniczona niemal wyłącznie do gmin położonych na obrzeżach ośrodków miejskich, to jednak trendy w tym zakresie są na tyle silne, że zaczęły przeważać nad istniejącą wciąż migracją z obszarów wiejskich do miast (Rakowska 2011).

W latach 2002–2015 liczba ludności zamieszkującej wiejskie obszary przygraniczne Polski Wschodniej uległa jedynie niewielkiej zmianie (spadek o 0,9%), daleko idącym przekształceniom poddana została natomiast jej struktura przestrzenna. Wzrost ludności odnotowano w 124 gminach wiejskich (ok. 30%), natomiast spadek – w 284, tj. w ok. 70% przypadków. Zgodnie z przyjętą metodologią badania, do jednostek progresywnych zaliczono 62 gminy wiejskie, tj. 15,2% ogółu. Skupiały się one głównie w strefie oddziaływania ośrodków miejskich o zarówno metropolitalnym (Lublin, Białystok, Rzeszów), jak i subregionalnym charakterze (ryc. 1). Obszary te charakteryzują się bardziej sprzyjającymi warunkami rozwoju – dzięki dobrej dostępności komunikacyjnej mieszkańcy wsi mogli dojeżdżać do pracy w mieście, korzystać z miejskiej sieci handlowej, szkół, placówek kulturalnych itp. W 125 gminach wiejskich analizowanego obszaru (30,4% ogółu) odnotowano stagnację zaludnienia. Ten typ ludnościowy gmin wiejskich przeważa na obszarze województwa podkarpackiego, charakteryzującego się stosunkowo młodą strukturą wiekową ludności oraz bardziej korzystnymi dla rozwoju demograficznego procesami w zakresie ruchu naturalnego. Ponadto większe skupiska gmin stagnacyjnych zlokalizowane są w środkowej i północnej części województwa lubelskiego, a także zachodniej (okolice Łomży i Zambrowa) i północnej części województwa podlaskiego (okolice Augustowa). Pozostałe 221 jednostek (54,2%) charakteryzowało się spadkiem liczby ludności, z których część doświadczyła bardzo głębokiego regresu demograficznego (29 gmin, 7,1% wszystkich). Proces depopulacji objął przede wszystkim obszary Niziny Podlaskiej, Polesia Lubelskiego oraz Wyżyny Lubelskiej z Roztoczem (ryc. 1). Łącznie w gminach progresywnych odnotowano wzrost ludności o 64,5 tys. osób, natomiast w gminach regresywnych ich spadek o 90 tys. (tab. 1).

Truizmem jest stwierdzenie, iż zmiany w liczebności ludności przekładają się bezpośrednio na zmiany wartości wskaźników gęstości zaludnienia. Podkreślenia wymaga natomiast wyraźna zależność między gęstością zaludnienia a kierunkiem zmian ludnościowych. Najwyższą gęstością zaludnienia charakteryzują się gminy progresywne (89 osób/km²), z kolei wartość tego wskaźnika w przypadku gmin regresywnych jest przeciętnie dwukrotnie (44 osoby/km²), a w przypadku trwale regresywnych – niemal czterokrotnie niższa (23 osoby/km²). Postępujące procesy wzrostu/spadku liczby ludności prowadzą więc do dalszej koncentracji ludności na obszarze wiejskich gmin progresywnych (głównie gmin podmiejskich) kosztem gmin peryferyjnych. Skutkuje to stałym wzrostem gęstości zaludnienia gmin gęsto zaludnionych (przeciętnie o ok. 9 osób/km² w latach 2002–2015) oraz jej dalszym spadkiem w gminach regresywnych (o ok. 3 osoby/km²). Tym samym na obszarach wiejskich obserwowany jest proces polaryzacji przestrzennej, objawiający się we wzroście ludności wiejskiej na obszarach metropolitalnych oraz w pobliżu ośrodków subregionalnych, a także postępującym



Ryc. 1. Typy zmian ludnościowych na obszarach wiejskich Polski Wschodniej

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

procesem depopulacji (ubytkiem demograficznym) na obszarach oddalonych od większych ośrodków miejskich. Na obszarze Polski Wschodniej mamy więc obecnie do czynienia z dwoma równoczesnymi procesami – dalszej koncentracji ludności na obszarach progresywnych oraz dalszej dekoncentracji na obszarach regresywnych (por. Bański 2014).

Tab. 1. Zmiany demograficzne według typów gmin wiejskich Polski Wschodniej

Typ gmin	Rok	Liczba ludności (tys.)	Zmiana	Gęstość zaludnienia	Zmiana (p. proc.)	Udział ludności w wieku przedprodukcyjnym	Zmiana (p. proc.)	Udział ludności w wieku produkcyjnym	Zmiana (p. proc.)	Udział ludności w wieku poprodukcyjnym	Zmiana (p. proc.)
progres	2002	596,2	-64,5 (-10,8%)	80	+9	27,1	-6,9	57,9	+5,8	15,0	+1,1
	2015	660,7		89		20,2		63,7		16,1	
stagnacja	2002	918,4	0,3 (0,03%)	73	-	26,8	-7,5	56,7	+6,2	16,5	+1,3
	2015	918,7		73		19,3		62,9		17,8	
regres	2002	1178,7	-72,3 (-6,1%)	47	-3	24,9	-7,1	55,9	+5,9	19,2	+1,3
	2015	1106,4		44		17,7		61,8		20,5	
głęboki regres	2002	128,5	-17,7 (-13,8%)	26	-3	20,7	-5,5	52,5	+5,7	26,8	-0,2
	2015	110,8		23		15,2		58,2		26,6	
Ogółem	2002	2812,8	-25,2 (-0,9%)	58	-	25,8	-7,1	56,4	+6,0	17,8	+1,0
	2015	2796,7		58		18,7		62,5		18,8	

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Procesem obserwowanym w Polsce niemal powszechnie jest tzw. starzenie się ludności, przejawiające się we wzroście udziału ludności w starszych kategoriach wiekowych oraz spadku w młodszych. Jest ono konsekwencją zmian o charakterze demograficznym (wysokiego ujemnego salda migracji, niskiego przyrostu naturalnego, wydłużania się przeciętnej długości życia oraz niskiego poziomu dzietności kobiet), warunkowanych również zmianami kulturowymi oraz sytuacją ekonomiczną. Chociaż generalnie na obszarach wiejskich procesy starzenia się ludności są nieco opóźnione w stosunku do obszarów miejskich, to jednak w przypadku wielu gmin wiejskich Polski Wschodniej (zwłaszcza gmin regresywnych położonych na terenie województw lubelskiego i podlaskiego) ich skala i tempo stają się źródłem poważnych wyzwań społecznych i ekonomicznych, przejawiających się m.in. we wzroście potrzeb w zakresie opieki społecznej i zdrowotnej, a także w spadku konsumpcji (Bański 2014).

Niekorzystne procesy związane ze starzeniem się ludności dotyczą całego makroregionu, w którym liczba osób w wieku przedprodukcyjnym zmniejszyła się w analizowanym okresie o 204,1 tys. (28,1%), natomiast liczba ludności w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym uległa zwiększeniu o odpowiednio 154,9 tys. (9,7%) i 24,0 tys. (4,8%)¹. W tym zakresie widoczne jest jednak znaczne zróżnicowanie przestrzenne, warunkowane typem zmian ludnościowych (tab. 1). W przypadku gmin trwale regresywnych odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym i produkcyjnym jest niższy o 5 punktów procentowych w stosunku do jednostek progresywnych, natomiast osób w wieku poprodukcyjnym – wyższy o ponad 10 punktów procentowych. Zróżnicowanie w zakresie struktury wiekowej ludności wyraża również wartość współczynnika obciążenia demograficznego (mierzonego jako liczba osób w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym), kształtująca się na poziomie od 25,4 w przypadku gmin progresywnych do 48,9 w przypadku gmin trwale regresywnych, co w przypadku tych ostatnich staje się dodatkowym czynnikiem hamującym rozwój gospodarczy oraz potęgującym niekorzystne procesy demograficzne w zakresie ruchu naturalnego.

3. Edukacja i wychowanie przedszkolne

Malejący współczynnik przyrostu naturalnego oraz będący jego konsekwencją zmniejszający się odsetek populacji dziecięcej w połączeniu z niską gęstością zaludnienia bez wątpienia nie są czynnikami motywującymi władze samorządowe do rozwijania sieci przedszkoli. Należy podkreślić, iż w skali całego kraju dostęp do placówek przedszkolnych jest najniższy właśnie na obszarach wiejskich Polski Wschodniej (Domalewski 2010), zaś w wielu gminach charakteryzujących się niekorzystną sytuacją demograficzną takich placówek nie ma w ogóle.

Sieć przedszkoli na wiejskich obszarach Polski Wschodniej w 2015 r. obejmowała łącznie 543 jednostki. Była ona jednak rozmieszczona nierównomiernie.

¹ W przypadku gmin trwale regresywnych w analizowanym okresie doszło do nieznacznego spadku odsetka osób w wieku produkcyjnym, co może być wynikiem większej śmiertelności ludności, powodowanej wyższym udziałem osób w wieku poprodukcyjnym, a także mniej korzystnymi warunkami życia oraz utrudnionym dostępem do opieki zdrowotnej.

Niemal dwie trzecie placówek tego typu zlokalizowanych było w gminach progresywnych i stagnacyjnych, natomiast zaledwie jedna trzecia w gminach regresywnych, stanowiących ponad połowę badanych jednostek. Przekłada się to bezpośrednio na dostępność miejsc w przedszkolach i wskazuje na ich znaczny deficyt w gminach wyludniających się. O ile na obszarach progresywnych stosunek liczby miejsc przedszkolnych do liczby dzieci w wieku 3–6 lat kształtował się na poziomie od 1 do 3 (co i tak jest wartością ponad dwukrotnie niższą niż w miastach), to w gminach trwale regresywnych na miejsce w przedszkolu mogło liczyć zaledwie co piąte dziecko w rozpatrywanej grupie wiekowej. Przedszkoli pozbawiona była co dziesiąta gmina określona jako progresywna pod względem rozwoju demograficznego. Niemal w każdym przypadku były to jednak gminy podmiejskie, przez co problem braku placówek tego typu mógł być rozwiązany poprzez dowożenie dzieci do przedszkoli w miastach, co zapewne łączyło się z dojazdami rodziców do pracy. Deficyt placówek przedszkolnych dotyczył natomiast ponad 35% gmin regresywnych oraz ponad połowy (52%) gmin trwale regresywnych. Brak dostępu do przedszkoli na obszarach depopulacyjnych jest oczywiście w pewnej mierze konsekwencją tradycyjnego podejścia do wychowania dzieci, wiążącego się ze sprawowaniem opieki nad nimi przez matkę lub przez dziadków. W niektórych przypadkach może on jednak być czynnikiem ograniczającym skłonność kobiet do podejmowania aktywności zawodowej, bądź też mającym wpływ na odkładanie decyzji prokreacyjnych w związku z brakiem możliwości zapewnienia im odpowiedniej opieki.

Również współczesna sieć szkół podstawowych determinowana jest szeregiem różnorodnych uwarunkowań, spośród których do najistotniejszych należą procesy demograficzne, uwzględniające zmienną przestrzennie liczbę urodzeń, strukturę wieku ludności oraz poziom koncentracji osadnictwa (Gil, Semczuk 2015). Bez wątpienia najważniejszą przyczyną zamykania kolejnych szkół podstawowych jest kurczenie się populacji dzieci w wieku szkolnym (ryc. 2). W latach 2002–2015 na analizowanym obszarze liczba placówek szkolnictwa podstawowego zmniejszyła się o 538 jednostek, tj. o prawie jedną czwartą. Proces ten w największym stopniu dotyczył obszarów dotkniętych regresem demograficznym, gdzie objął co trzecią placówkę. W tym samym okresie w gminach progresywnych likwidacji uległo zaledwie 12,3% szkół².

Bezpośrednim skutkiem likwidacji szkół podstawowych są niekorzystne zmiany w zakresie ich dostępności przestrzennej. W gminach progresywnych pod względem demograficznym jedna szkoła podstawowa obsługiwała obszar o powierzchni ok. 29 km². W przypadku gmin regresywnych był on dwukrotnie, zaś trwale regresywnych – prawie czterokrotnie większy. Ponieważ owe negatywne zjawiska dotyczą przede wszystkim obszarów słabo zaludnionych, charakteryzujących się większym rozproszeniem sieci osadniczej, skutkuje to wydłużeniem się czasu dojazdu (co z kolei przekłada się na obniżenie budżetu czasu wolnego ucznia), a także wzrostem wydatków gmin depopulacyjnych na

² Należy zaznaczyć, że skala likwidacji szkół jest mniejsza niż skala spadku populacji uczniów, co dotyczy wszystkich analizowanych typów ludnościowych gmin.

dowożenie uczniów do placówek szkolnych (Domalewski 2010). Warto również podkreślić, iż skala negatywnych zmian na obszarach dotkniętych depopulacją byłaby znacznie większa, gdyby nie fakt uzupełniania luki powstałej w wyniku likwidacji wiejskich szkół samorządowych przez szkoły prowadzone przez organy niepubliczne (tj. różnego rodzaju stowarzyszenia oraz organizacje społeczne



Ryc. 2. Zmiana liczby uczniów szkół podstawowych gmin wiejskich Polski Wschodniej w latach 2002–2015 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

i wyznaniowe), których odsetek w gminach regresywnych jest wyraźnie wyższy niż przeciętnie.

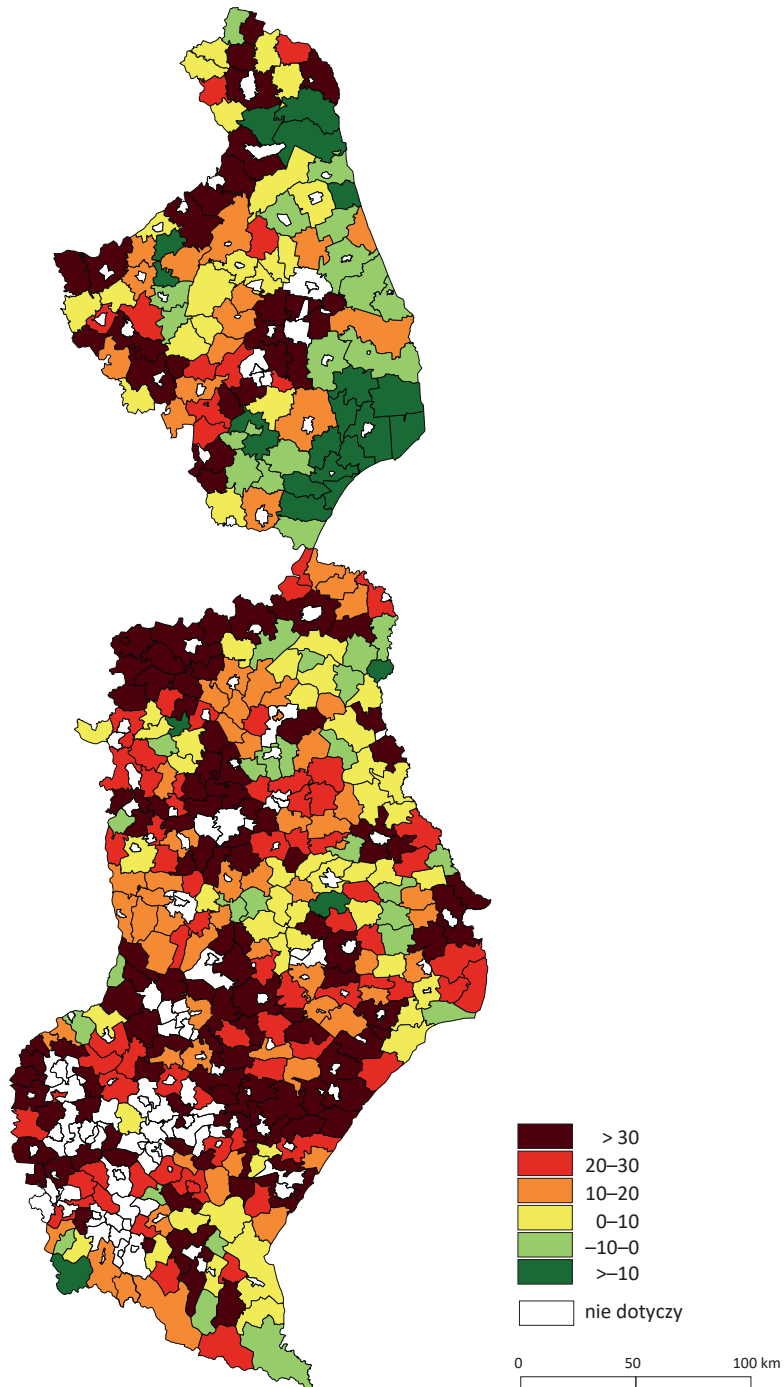
O ile w przypadku szkół podstawowych zauważalne jest znaczne zróżnicowanie przestrzenne warunków kształcenia, zaś kierunek zachodzących zmian w tym zakresie ma wyraźnie negatywny charakter, o tyle w odniesieniu do szkolnictwa gimnazjalnego w ostatnich latach obserwowano stałą poprawę sytuacji (por. Domalewski 2010). W analizowanym okresie samorządy gminne systematycznie rozwijały sieć szkół gimnazjalnych, dzięki czemu doszło do ich wzrostu o ponad 16%, i to pomimo znacznego spadku populacji uczniów na poziomie od ok. 30% w gminach progresywnych do ok. 50% w gminach charakteryzujących się trwałym regresem. Należy jednak podkreślić, iż skutki osiągniętego w tym wymiarze progresu stoją pod znakiem zapytania w kontekście reformy edukacyjnej wprowadzanej od roku szkolnego 2017/2018.

Niewątpliwie procesy ludnościowe są jednym z kluczowych czynników warunkujących zmiany w sieci placówek wychowawczych i oświatowych. Z kolei jedną z najważniejszych konsekwencji niskiej dostępności do przedszkoli, utrudnionych warunków edukacji na poziomie podstawowym oraz ograniczeń w zakresie dostępności do różnorodnych form kształcenia pozalekcyjnego pozostaje obniżenie jakości kształcenia, o czym świadczą chociażby gorsze wyniki egzaminu gimnazjalnego (Knapik, Kowalska 2014). Jest to tym bardziej istotne, że obniżanie poziomu nauczania i dostępności do nauki zmniejsza możliwości awansu edukacyjnego ludności regresywnych obszarów wiejskich, co będzie prowadziło do utrwalania się niekorzystnych tendencji w zakresie kapitału ludzkiego, trwale ograniczających możliwości rozwoju gospodarczego. Jednocześnie obserwowane zmiany prowadzą do poprawy sytuacji w progresywnych gminach podmiejskich, co jest związane z jednej strony z lepszymi warunkami kształcenia, z drugiej natomiast z napływem lepiej wykształconej ludności z miast (por. Bański 2014), dla której kwestia edukacji dzieci ma relatywnie większe znaczenie.

4. Przedsiębiorczość

Przedsiębiorczość jest podstawowym czynnikiem wpływającym na kierunki i dynamikę rozwoju społeczno-gospodarczego danego obszaru oraz na poprawę bytu społeczności lokalnej, a przez to stającym się jednym z kluczowych celów działań władz lokalnych. Złożony charakter przedsiębiorczości sprawia, że u podstaw jej rozwoju leży cały kompleks uwarunkowań, przy czym do najważniejszych należą te o charakterze demograficznym (Bronisz, Jakubowski 2015).

W analizie ludnościowych determinantów rozwoju przedsiębiorczości przy uwzględnieniu zmiennej przestrzennej należy mieć na uwadze, że tradycyjnymi i najważniejszymi obszarami koncentracji tej formy aktywności ludzkiej są miasta, w związku z czym istnieją wyraźne dysproporcje w tym zakresie pomiędzy obszarami miejskimi i wiejskimi. Dysproporcje te dotyczą również samych obszarów wiejskich objętych niniejszym badaniem, przy czym podstawową determinantą wpływającą na ich poziom jest charakter i kierunek zmian ludnościowych. W 2015 r. na analizowanym obszarze funkcjonowało 165,2 tys.



Ryc. 3. Zmiana wartości współczynnika przedsiębiorczości w latach 2002–2015 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanych w rejestrze REGON, co oznacza wzrost o 24,6% w porównaniu z 2002 r. Największą dynamikę liczby przedsiębiorstw odnotowano w gminach określonych jako progresywne (wzrost o ponad połowę), dzięki czemu wartość współczynnika przedsiębiorczości – wyrażonego liczbą podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w rejestrze REGON w przeliczeniu na 10 tys. ludności – wzrosła na tych obszarach z 509 do 693 (wobec 1088 przeciętnie w Polsce). Znacznie niższe wartości omawianego wskaźnika odnotowano natomiast w pozostałych typach gmin – 572 w gminach stagnacyjnych, 550 w gminach regresywnych oraz zaledwie 527 w gminach trwale regresywnych. Jednocześnie o ile w gminach stagnacyjnych i regresywnych odnotowano nieznaczny wzrost podmiotów gospodarki narodowej (o odpowiednio 23,6 i 14,0%), to w przypadku gmin trwale regresywnych ich liczba uległa zmniejszeniu (o 6,1%) (ryc. 3).

W strukturze przedsiębiorstw w Polsce dominują podmioty małe i średnie, stanowiące 99,9% ogółu podmiotów gospodarki narodowej figurujących w rejestrze REGON. Ze względu na znaczący udział w generowaniu produktu krajowego brutto, tworzenie nowych miejsc pracy oraz produktywność tzw. sektorowi MSP przypisuje się wiele pozytywnych atrybutów sprzyjających rozwojowi gospodarczemu (Danielak i in. 2017). W grupie tej większość stanowią tzw. mikroprzedsiębiorstwa (95,7% ogółu), tj. firmy zatrudniające poniżej 10 pracowników, uznawane za przejaw postaw przedsiębiorczych ludności. Udział tego typu podmiotów w 2015 r. kształtował się na najwyższym poziomie w gminach progresywnych (96,2%), gdzie ich liczba wzrosła o ponad połowę w porównaniu z 2002 r. Świadczy to o dużej skłonności mieszkańców obszarów charakteryzujących się rozwojem demograficznym do zakładania firm. Wzrost liczby mikroprzedsiębiorstw dotyczył również gmin stagnacyjnych oraz regresywnych, natomiast w przypadku gmin trwale regresywnych liczba podmiotów gospodarki narodowej zatrudniających do 10 pracowników uległa zmniejszeniu. Znacznym zróżnicowaniem charakteryzowały się również kierunki przemian w zakresie liczby podmiotów gospodarki narodowej należących do pozostałych analizowanych kategorii, tj. w przedsiębiorstwach małych (zatrudniających 10–49 pracowników), średnich (50–249 pracowników) i dużych (powyżej 250 pracowników). W gronie gmin progresywnych w latach 2002–2015 zaobserwowano wyraźny wzrost liczby przedsiębiorstw należących do wszystkich kategorii podmiotów gospodarki narodowej według wielkości, w tym wśród podmiotów dużych. W przypadku gmin stagnacyjnych oprócz grupy mikroprzedsiębiorstw wzrost dotyczył również liczby podmiotów przedsiębiorstw małych i średnich, wśród gmin regresywnych – jedynie grupy mikroprzedsiębiorstw, natomiast w przypadku gmin trwale regresywnych pojawił się spadek we wszystkich badanych kategoriach.

Analiza powyższych danych prowadzi do wniosku, że zmiany ludnościowe stanowią ważny czynnik stymulujący bądź też destymulujący rozwój przedsiębiorczości. Z jednej strony prowadzą one do postępującej koncentracji przedsiębiorstw na obszarach charakteryzujących się korzystną sytuacją demograficzną, przyczyniając się do ich rozwoju gospodarczego, kształtując ich wielofunkcyjność

oraz pozytywnie wpływając na stan rynku pracy i sytuację gospodarstw domowych poprzez dywersyfikację dochodów (Bański 2016), z drugiej strony na obszarach o negatywnych zmianach demograficznych dochodzi do ograniczenia liczby i aktywności przedsiębiorstw. Oczywiście niski poziom przedsiębiorczości w gminach regresywnych demograficznie jest w pewnej mierze konsekwencją ich peryferyjnego położenia względem obszarów rdzeniowych i ośrodków wzrostu, ale też w dużym stopniu wynika z braku odpowiednich zasobów wykształconej siły roboczej, po części warunkowanych mniejszym odsetkiem osób w wieku produkcyjnym, co jedynie potęguje skalę bezrobocia, w tym tzw. bezrobocia ukrytego, i może skutkować utrwalaniem się funkcji rolniczej tychże obszarów.

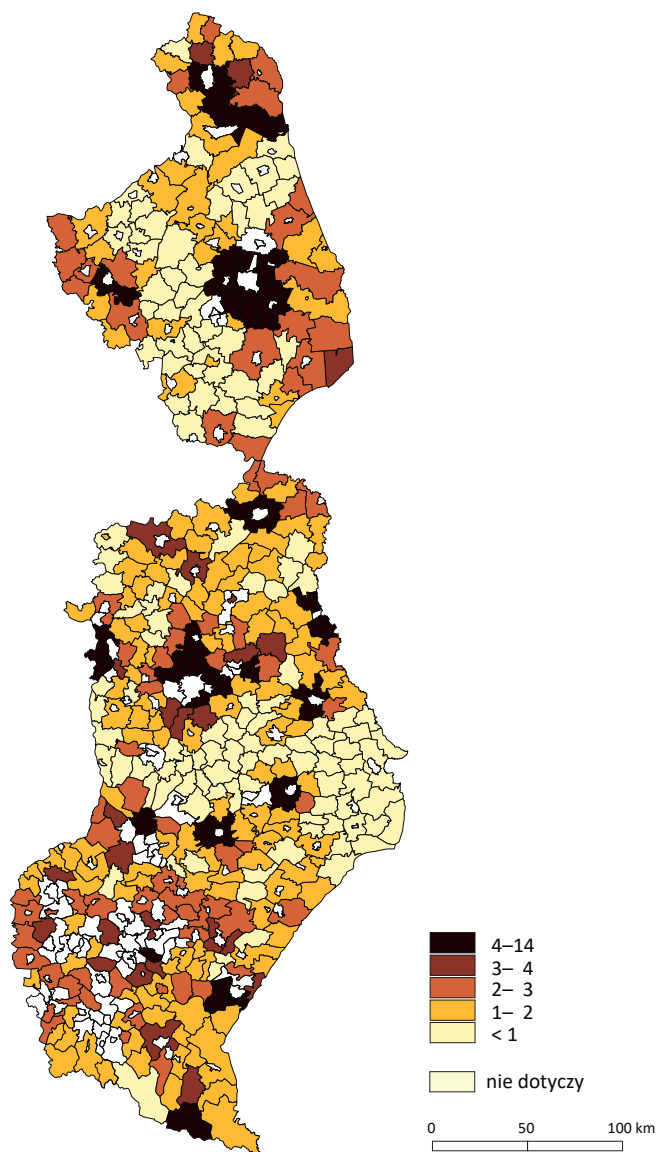
5. Budownictwo i mieszkalnictwo

Obserwowane zmiany w budownictwie mieszkaniowym pozwalają traktować je jako jeden z głównych wskaźników syntetyzujących zmiany nieomal w całej gospodarce. Budownictwo mieszkaniowe nie tylko odgrywa kluczową rolę w podnoszeniu standardu życia ludności, ale także wpływa na rozwój wielu dziedzin gospodarki (np. firm zajmujących się produkcją materiałów budowlanych, mebli, sprzętu gospodarstwa domowego, wyposażenia mieszkań itp.) (Wesołowska 2006).

Dodatkowo z badań niektórych autorów wynika, że mieszkanie jest funkcją ekonomicznych możliwości danej grupy ludzkiej, niejako funkcją bogactwa (Ilnicki 2003; Markowski 1998; Marszał 1999). Z tego też względu sytuacja mieszkaniowa na analizowanym obszarze jest przestrzennie zróżnicowana. Występują znaczne rozpiętości w stopniu nasycenia w mieszkania i przestrzenne dysproporcje substancji mieszkaniowej.

Najwyższy wskaźnik liczby mieszkań przypadających na 1000 osób odnotowano w gminach charakteryzujących się głębokim regresem demograficznym i wynosi on 462, najniższy w gminach z progresem zaludnienia – 285 mieszkań na 1000 ludności. Ta duża różnica jest przede wszystkim skutkiem polaryzacji przestrzeni: z jednej strony koncentracji ludności w terenach okołomiejskich, związanej z postępującym zjawiskiem suburbanizacji, z drugiej wyludnień na obszarach peryferyjnych. Pomimo tego, że obecnie najintensywniejsze przemiany w zakresie budownictwa mieszkaniowego dokonują się w strefach podmiejskich i na obszarach o funkcji rekreacyjnej (ryc. 4), to jednak największą pozorną poprawę w zakresie wskaźników związanych z zagęszczeniem i przestronnością mieszkań charakteryzują się obszary z regresem zaludnienia (tab. 2, ryc. 7). Sytuacja tych gmin przedstawia się pod tym względem stosunkowo dobrze na tle pozostałych. Można zatem wysnuć wniosek, że poprawa wskaźników przestronności mieszkań wynikała nie tyle ze wzrostu przeciętnej wielkości mieszkań i budowy nowych obiektów, lecz związana jest ze wspomnianym już wcześniej regresem zaludnienia.

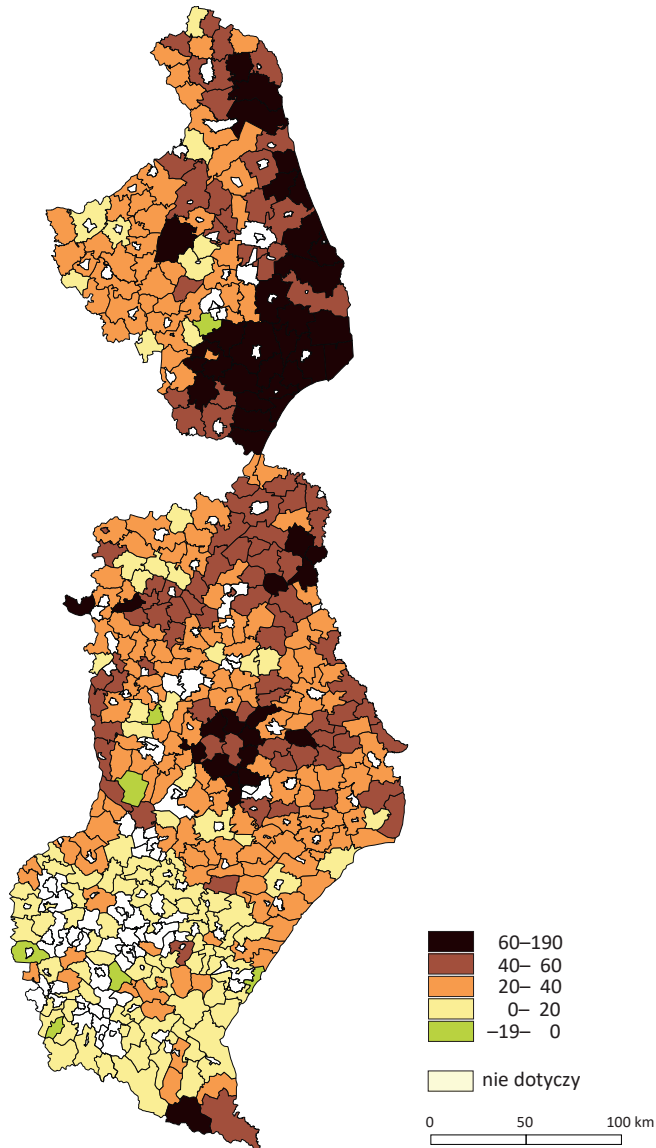
W analizowanym okresie dokonywała się poprawa standardu mieszkań, głównie za sprawą nowego budownictwa mieszkaniowego, widoczna w zmianie



Ryc. 4. Mieszkania oddane do użytkowania średniorocznie na 1000 mieszkańców w latach 2002–2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

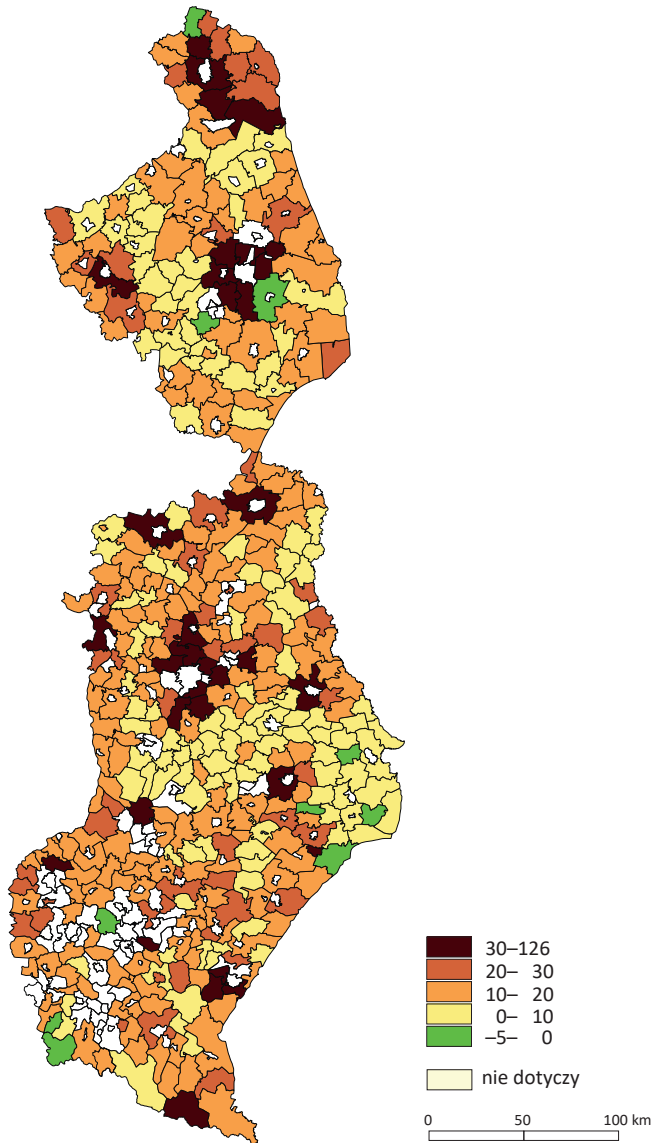
parametrów wielkościowych (wzrost powierzchni mieszkań, liczby izb) (ryc. 6) oraz w stanie technicznym (poprawa wyposażenia w instalacje). Najwyższy wzrost wskaźników cechował gminy progresywne, zaś na terenach tracących ludność zmiany nie były tak istotne (tab. 2).



Ryc. 5. Zmiana liczby mieszkań na 1000 ludności (2002–2015)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

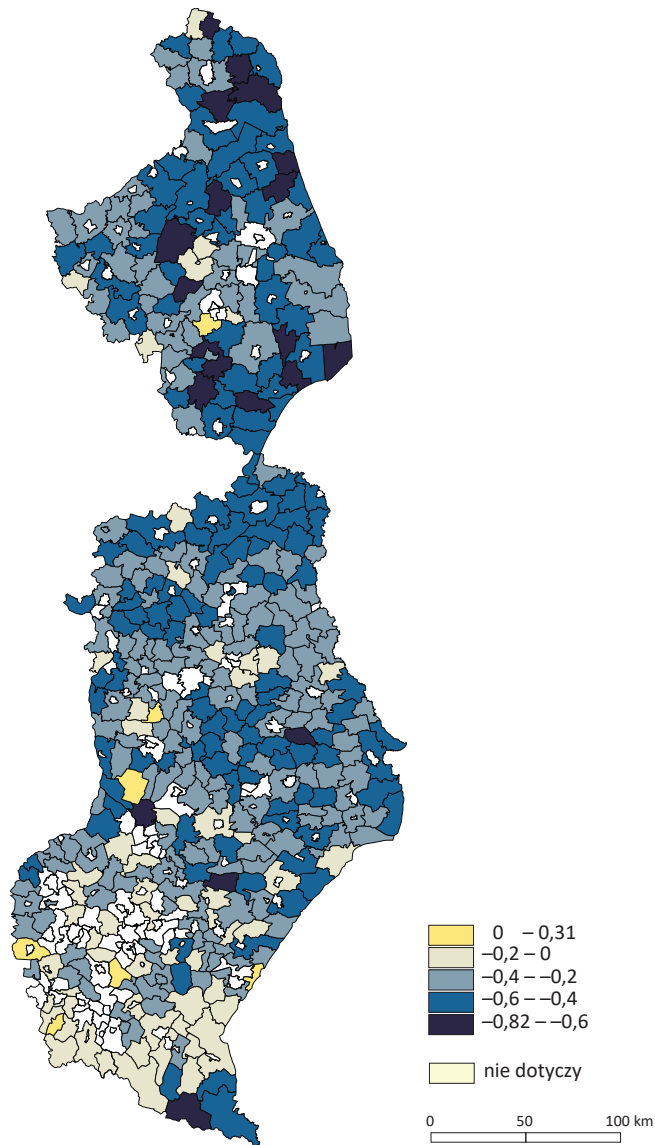
Wyraźne zróżnicowanie przestrzenne jest widoczne również w zakresie wyposażenia mieszkań w podstawowe instalacje techniczno-sanitarne. Wynika ono w głównej mierze z renty położenia. Generalnie najlepiej wyposażone mieszkania wiejskie znajdują się w gminach o progresywnym charakterze zmian (tab. 3). Tam też zauważa się najwyższą dynamikę zmian, jeżeli chodzi o wyposażenie w c.o. czy wodociąg (tab. 3). Są to głównie gminy podmiejskie, charakteryzujące się dobrą dostępnością do sieci gazowej, wodociągowej czy kanalizacyjnej.



Ryc. 6. Zmiana powierzchni użytkowej mieszkań w latach 2002–2015 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Natomiast pomimo wielu korzystnych zmian dokonujących się za sprawą nowego budownictwa mieszkaniowego i modernizacji mieszkań lokale na wsi charakteryzującej się regresywnym charakterem zmian ludnościowych są w dalszym ciągu gorzej wyposażone w instalacje techniczno-sanitarne niż w typie progresywnym. Na przykład w 2015 r. do wodociągu było podłączonych 90,8% mieszkań we wsiach charakteryzujących się progresem ludności, zaś na wsi z głębokim regresem zaludnienia zaledwie 76,6%. Największe dysproporcje dotyczą



Ryc. 7. Zmiana zagęszczenia osób na mieszkanie w latach 2002–2015 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

wyposażenia w gaz sieciowy – posiada go 42,6% mieszkań w pierwszym typie i tylko 0,6% w gminach charakteryzujących się głębokim regresem zaludnienia. Gminy regresywne reprezentują przede wszystkim obszary peryferyjne. Z uwagi na duże rozdrobnienie sieci osadniczej na takich terenach wiejskich rozwój sieci gazowej jest utrudniony i nie zawsze ekonomicznie uzasadniony. Podobnie

Tab. 2. Podstawowe wskaźniki warunków mieszkaniowych według typów gmin wiejskich Polski Wschodniej

Typ gmin	Rok	Przeciętna liczba izb w mieszkaniu	Zmiana (%)	Przeciętna powierzchnia mieszkania (w m ²)	Zmiana (%)	Przeciętna liczba ludności w mieszkaniu	Zmiana (%)	Przeciętna liczba ludności na izbę	Zmiana (%)
progres	2002	4,0	8,8	85,6	12,4	3,8	-7,9	0,9	-15,4
	2015	4,4		96,3		3,5		0,8	
stagnacja	2002	4,0	5,9	84,8	6,8	3,8	-0,2	1,0	-0,2
	2015	4,2		90,6		3,8		1,0	
regres	2002	3,8	3,9	81,3	4,5	3,4	-11,2	0,9	-14,5
	2015	4,0		84,9		3,0		0,8	
głęboki regres	2002	3,7	2,5	74,2	3,3	2,6	-18,2	0,7	-20,2
	2015	3,8		76,6		2,1		0,6	

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Tab. 3. Wyposażenie mieszkań (%) w podstawowe instalacje techniczno-sanitarne według typów gmin wiejskich Polski Wschodniej

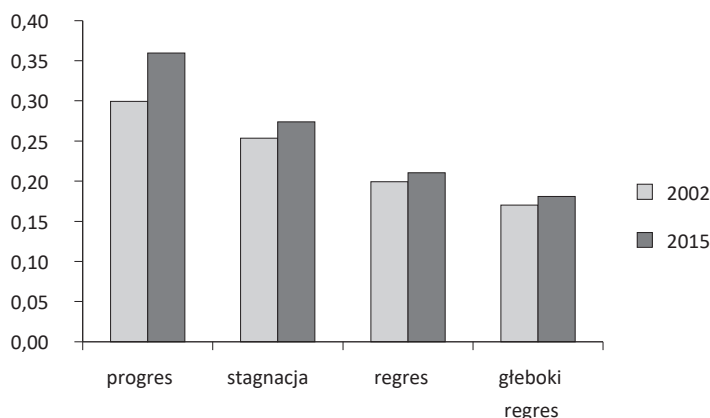
Typ gminy	Rok	Wodociąg	Zmiana (%)	Ustęp splukiwany	Zmiana (%)	Łazienka	Zmiana (%)	Centralne ogrzewanie	Zmiana (%)	Gaz sieciowy	Zmiana (%)
progres	2002	86,4	5,1	71,1	19,2	73,0	12,3	59,7	16,1	36,1	18,1
	2015	90,8		84,8		82,0		69,3		42,6	
stagnacja	2002	85,6	4,2	67,5	20,2	70,0	11,1	55,0	13,6	26,1	11,6
	2015	89,2		81,2		77,8		62,5		29,2	
regres	2002	80,5	4,9	60,0	22,3	62,0	12,6	52,5	9,9	7,4	21,4
	2015	84,4		73,3		69,8		57,7		9,0	
głęboki regres	2002	73,7	3,9	46,0	32,5	49,5	14,6	35,1	13,7	0,4	30,8
	2015	76,6		61,0		56,8		39,9		0,6	

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

rozproszenie sieci osadniczej jest poważną przeszkodą w rozwoju kanalizacji na obszarach wiejskich (Pięćek 2005; Wesołowska 2006).

Poza wyraźnie gorszymi warunkami mieszkaniowymi w gminach o charakterze regresywnym, wyrażającymi się w wartościach wskaźników odnoszących się do warunków życia ludności (wyposażenie w łazienkę, wiek domu itp.), z badań Wesołowskiej (2011, 2012, 2016) wynika też, że następują w nich widoczna degradacja i dekapitalizacja majątku trwałego wsi (budynków mieszkalnych i gospodarczych). Co ważniejsze, nie następuje ich rekompensowanie przez nowe budownictwo mieszkaniowe. Potwierdzają to również dane statystyczne. W latach 2002–2015 na terenie analizowanych przygranicznych gmin Polski Wschodniej oddano do użytku 85,9 tys. mieszkań, przy czym zaledwie 22,2 tys. mieszkań (25%) przekazano do użytku w gminach charakteryzujących się regresem zaludnienia. W przeliczeniu na 1000 mieszkańców daje to wartość średnioroczną 1,2, dalece odbiegającą od średniorocznej liczby mieszkań przekazanych do użytkowania na 1000 mieszkańców w typie gmin progresywnych (4,2).

Trwały regres ludnościowy prowadzi też do zmian w intensywności zabudowy na terenach wiejskich. Zwraca uwagę fakt, że coraz częściej dochodzi do pojawiania się pustostanów (w 2015 r. we wsiach regresywnych to ponad 400 pustostanów), a następnie redukcji budynków mieszkalnych. W 23 analizowanych gminach w latach 2002–2015 zmalała intensywność zabudowy. W konsekwencji regres zaludnienia może powodować zmiany w intensywności zagospodarowania terenu, a następnie prowadzić do rozrzedzania sieci osadniczej na terenach występowania wsi wyludniających się. Z drugiej strony, najszybciej intensywność zabudowy mieszkaniowej wzrasta w gminach o progresywnym charakterze zmian ludnościowych, co jest potwierdzeniem faktu zaawansowanych procesów polaryzacji przestrzeni (ryc. 8).



Ryc. 8. Intensywność zabudowy mieszkaniowej (liczba mieszkań przypadająca na 1 hektar powierzchni gmin, z wyłączeniem lasów) według typów gmin wiejskich Polski Wschodniej w 2002 i 2015 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

6. Finanse publiczne

Od kilkunastu lat dochody ogółem gmin systematycznie rosną, jednak pomimo tego duża część gmin Polski Wschodniej jest słabo zagospodarowana w zakresie mienia prywatnego i z reguły niedoinwestowana ekonomicznie. Z danych GUS wynika, że najwyższymi dochodami w 2015 r. charakteryzowała się gmina Sokółka, a najniższym – Stary Brus (25-krotnie niższy budżet od Sokółki). W przeliczeniu na dochody jednego mieszkańca stanowiły one ok. 80% wartości średnich dochodów na mieszkańca w Polsce (3336 wobec 4115 zł w Polsce). W strukturze przeważały dochody zewnętrzne. Były to udziały w podatkach stanowiących dochody budżetu państwa. Szczególnie wysokim udziałem (ponad 50%) charakteryzowały się gminy: Niebylec, Zaleszany, Stoczek Łukowski, Tuszów Narodowy, Biała Podlaska, Nowodwór i Jasło.

Na dochody własne gmin największy wpływ wywiera sytuacja ludnościowa. Ich trzon pochodzi z wpływów z podatków od nieruchomości oraz dochodów, które są bezpośrednio uzależnione są od charakteru zatrudnienia i przedsiębiorczości mieszkańców (dochody z PIT). Wprawdzie w latach 2002–2015 odnotowano ich wzrost (tab. 4), jednak był on bardzo nierównomierny (ryc. 9). W tym zakresie występują duże dysproporcje pomiędzy gminami. Największy progres zauważalny jest w gminach okołomiejских, natomiast w niektórych gminach, charakteryzujących się zwłaszcza regresem zaludnienia, doszło do zmniejszenia udziału w dochodach z PIT na jednego mieszkańca (ryc. 9).

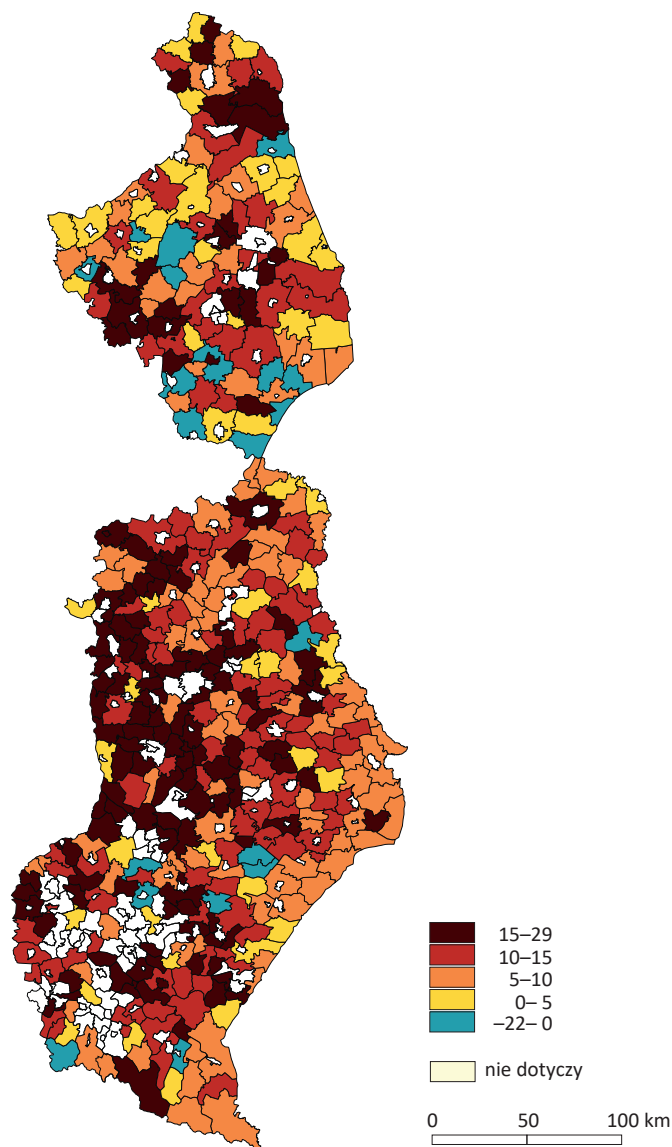
Tab. 4. Dochody z PIT na jednego mieszkańca według typów gmin wiejskich Polski Wschodniej w 2002 i 2015 r. (zł)

Typ gminy	Dochody z PIT na jednego mieszkańca		
	2002	2015	zmiana udziału (p. proc.)
progres	66,6	302,0	10,7
stagnacja	74,8	342,8	12,5
regres	102,9	576,2	17,1
głęboki regres	64,0	279,1	8,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Na szczególną uwagę zasługuje fakt, iż w gminach o głębokim regresywnym charakterze zmian ludnościowych wysoki jest udział podatku rolnego w dochodach gmin (15,4%), który ośmiokrotnie przekraczał średnią dla Polski (1,8%). Również ze względu na dużą lesistość tych obszarów podatek leśny przewyższał średnie wartości krajowe (2,4 wobec 0,3% dla kraju). Ze względu na słabe wyposażenie w mienie komunalne gminy Polski Wschodniej osiągały na ogół relatywnie niskie dochody ze sprzedaży majątku, najmu i dzierżawy mienia oraz świadczonych usług.

W wydatkach gmin najważniejszą rolę odgrywiają wydatki bieżące. Pochłaniają one przeważającą część budżetów. W warunkach niskiego udziału dochodów



Ryc. 9. Zmiana udziału dochodów z PIT w dochodach własnych w latach 2002–2015 (p. proc.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

własnych w gminach trudno jest planować ich budżety i zarządzać finansami, co przekłada się na znikome wydatki inwestycyjne, których poziom waha się w przedziale 1,9–4,0% ogółu wydatków w gminach (tab. 5). Wyższą skłonnością do inwestowania odznaczają się gminy typu stagnacyjnego i progresywne. Pozostałe jednostki, o regresywnym charakterze zmian ludnościowych, nadrabiały zapóźnienia cywilizacyjne w dziedzinie infrastruktury technicznej, podejmując przede

wszystkim drogowe przedsięwzięcia inwestycyjne, na które często pozyskiwały środki z programów dedykowanych.

Tab. 5. Udział wybranych wydatków w budżecie według typów gmin wiejskich Polski Wschodniej w 2015 r. (%)

Typ gminy	Wydatki majątkowe inwestycyjne	Wydatki na szkoły podstawowe	Wydatki na dowożenie uczniów do szkół
progres	3,3	41,1	1,7
stagnacja	4,0	38,2	1,7
regres	1,9	46,1	3,0
głęboki regres	2,6	40,7	2,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

7. Wnioski

Przeprowadzona analiza zmian demograficznych na wiejskich obszarach przygranicznych Polski Wschodniej w latach 2002–2015 w zakresie ich wpływu na analizowane zagadnienia społeczno-ekonomiczne (por. tab. 6) pozwala wysnuć następujące wnioski:

- Liczba ludności na obszarze badań w latach 2002–2015 uległa jedynie niewielkiej zmianie (spadek o 0,9%), jednak zauważalne są istotne różnice przestrzenne. Na podstawie zaobserwowanych zmian ludnościowych można wyróżnić cztery typy gmin: progresywne (15,2% wszystkich), stagnacyjne (30,4%), regresywne (47,3%) i z głębokim regresem zaludnienia (7,1%).
- Istnieje wyraźna zależność między gęstością zaludnienia a kierunkiem zmian ludnościowych; postępujące procesy wzrostu/spadku liczby ludności prowadzą do koncentracji ludności na obszarze wiejskich gmin progresywnych kosztem gmin peryferyjnych, co przekłada się na stały wzrost gęstości zaludnienia gmin gęsto zaludnionych (przeciętnie o ok. 9 osób/km²) oraz jej dalszy spadek w gminach regresywnych (o ok. 3 osoby/km²).
- Zróżnicowana przestrzennie jest również struktura ludności – w gminach trwale regresywnych odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym i produkcyjnym jest niższy o 5 punktów procentowych w stosunku do jednostek progresywnych, natomiast osób w wieku poprodukcyjnym – wyższy o ponad 10 punktów procentowych.
- Zmniejszający się odsetek populacji dziecięcej w połączeniu z niską gęstością zaludnienia wielu obszarów skutkuje zmniejszającą się dostępnością do szkół i przedszkoli. W analizowanym okresie liczba placówek szkolnictwa podstawowego zmniejszyła się o prawie jedną czwartą, przy czym proces ten w największym stopniu dotyczył obszarów dotkniętych regresem demograficznym, gdzie objął co trzecią placówkę (dla porównania w gminach progresywnych likwidacji uległo 12,3% szkół).

- Zmiany ludnościowe są ważnym czynnikiem stymulującym/destymulującym rozwój przedsiębiorczości. O ile w typie gmin progresywnych, stagnacyjnych i regresywnych odnotowano w analizowanym czasie wzrost podmiotów gospodarki narodowej (o ponad 50, 23,6 i 14%), to w przypadku gmin trwale regresywnych ich liczba uległa redukcji (o 6,1%).
- Jeżeli chodzi o budownictwo mieszkaniowe, to obecnie najintensywniejsze przemiany dokonują się w strefach podmiejskich (gminach o progresywnym charakterze zmian ludnościowych), i tam też zauważa się najwyższą dynamikę zmian w zakresie podnoszenia standardu mieszkań. Jednak największą „pozorną” poprawą w zakresie wskaźników związanych z zagęszczeniem i przestronnością mieszkań charakteryzują się obszary z regresem zaludnienia, co związane jest z ubytkami ludności.
- Trwały regres ludnościowy prowadzi do zmian w intensywności zabudowy, wzrasta ona w gminach o progresywnym charakterze zmian ludnościowych, maleje na obszarach gmin regresywnych, co może doprowadzić do rozrzedzenia sieci osadniczej i wystąpienia wsi zanikłych. Obserwowane procesy potwierdzają fakt istnienia zaawansowanych procesów polaryzacji przestrzeni.
- Procesy ludnościowe mają też swoje przełożenie na finanse samorządowe. Sytuacja ludnościowa wywiera największy wpływ na dochody własne gmin.

Tab. 6. Zmiany w zakresie wybranych zagadnień (2002–2015)

	Typ gminy			
	progres	stagnacja	regres	głęboki regres
Liczba ludności (%)	10,8	0,03	-6,1	-13,8
Gęstość zaludnienia (p. proc.)	9	-	-3	-3
Udział osób w wieku przedprodukcyjnym (p. proc.)	-6,9	-7,5	-7,1	-5,5
Udział osób w wieku poprodukcyjnym (p. proc.)	1,1	1,3	1,3	-0,2
Liczba uczniów szkół podstawowych (%)	-22,0	-32,1	-35,5	-40,1
Liczba uczniów gimnazjów (%)	-25,5	-38,0	-42,2	-48,0
Liczba podmiotów gospodarczych ogółem (%)	50,3	23,6	14,0	-6,1
Liczba mieszkań na 1000 ludności	21,9	24,4	39,1	93,1
Liczba osób na 1 mieszkanie	-0,3	-0,3	-0,4	-0,5
Powierzchnia użytkowa mieszkań (%)	34,8	16,0	10,2	9,8
Liczba mieszkań wyposażonych w centralne ogrzewanie (p. proc.)	9,6	7,5	5,2	5,0
Liczba mieszkań wyposażonych w gaz sieciowy (p. proc.)	6,5	3,0	1,6	0,1
Udział dochodów z PIT w dochodach własnych ogółem (p. proc.)	10,7	12,5	17,1	8,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W gminach o głębokim regresywnym charakterze zmian ludnościowych wysoki jest udział podatku rolnego w dochodach gmin, charakteryzują się one również niższą skłonnością do inwestowania.

Literatura

- Antoszek J., Sobczyk W., 2002, „Bariery dostępności edukacyjnej młodzieży wiejskiej Zamojszczyzny w aspekcie aktywizacji gospodarczej regionu”, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 2, s. 95–105.
- Babiński G., 1997, *Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość*, Kraków: Nomos.
- Bański J., 2002, „Typy ludnościowych obszarów problemowych”, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 2, s. 41–52.
- Bański J., 2014, „Perspektywy rozwoju polskiej wsi – wybrane zagadnienia”, *Wieś i Rolnictwo*, nr 4, s. 13–25.
- Bański J., 2016, „Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich – diagnoza i wyzwanie”, w: K. Heffner, B. Klemens (red.), *Obszary wiejskie – wiejska przestrzeń i ludność, aktywność społeczna i przedsiębiorczość*, Studia KPZK PAN, t. CLXVII, Warszawa: KPZK PAN.
- Bański J., Dobrowolski J., Flaga M., Janicki W., Wesołowska M., 2010, „Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego”, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 21.
- Bański J., Janicki W., 2009, „Transformation of rural space in borderlands: Prospects of development of selected supply chains in Chelmsko-Zamojski Region”, *Revista Romana de Geografie Politica*, r. XI, nr 2, s. 83–98.
- Bański J., Pantylej W., Janicki W., Flaga M., Wesołowska M., 2014, „Współczesne przekształcenia społeczno-gospodarcze a potencjał ludnościowy wschodniej Polski”, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 36.
- Bański J., Wesołowska M., 2010, „Transformations in housing construction in rural areas of Poland’s Lublin region – Influence on the spatial settlement structure and landscape aesthetics”, *Landscape and Urban Planning*, t. 94, nr 2, s. 116–126.
- Bronisz U., Jakubowski A., 2015, „Społeczno-gospodarcze uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na obszarze Polesia Zachodniego (powiat łęczyński i włodawski)”, w: R. Dobrowolski, K. Mięsiak-Wójcik, P. Demczuk (red.), *Potencjał Polesia Zachodniego a zrównoważony rozwój Transgranicznego Rezerwatu Biosfery Polesie Zachodnie*, Łęczna: Starostwo Powiatowe w Łęcznej.
- Celińska-Janowicz D., Miszcuk A., Płoszaj A., Smętkowski M., 2010, *Current Demographical Problems of the Eastern Poland Macroregion*, EUROREG Reports and Analyses 5/2010, Warsaw: EUROREG University of Warsaw.
- Damyanovic D., Reinwald F., 2014, „The ‘comprehensive village renewal programme in burgerland’ as a means of strengthening the social capital in rural areas”, *European Countryside*, nr 1, s. 18–35.
- Danielak W., Mierzwa D., Bartczak K., 2017, *Male i średnie przedsiębiorstwa w Polsce. Szanse i zagrożenia rynkowe*, Wrocław: Exante.
- Davies S., Michie R., 2012, *Peripheral Regions: A Marginal Concern?*, EoRPA Paper 11/6, University of Strathclyde Glasgow, Regional Policy in Europe, EoRPA European

- Policies Research Centre, Glasgow, http://www.eprc.strath.ac.uk/eorpa/Documents/EoRPA_11_Public/EoRPA%20Paper%2011-6.pdf (dostęp: 14.03.2018).
- Domalewski J., 2010, „Edukacja a procesy rozwoju obszarów wiejskich”, w: M. Stanny, M. Drygas (red.), *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce. Problemy i perspektywy rozwoju*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne, nr 148, Wrocław: Ossolineum, IGI PAN.
- Eberhardt P., 1996, „Problematyka regionów transgranicznych na wschodnim pograniczu Polski”, *Przegląd Geograficzny*, t. 68, z. 1–2, s. 41–55.
- Eberhardt P., Gorzym-Wilkowski W., Miszczuk A., 1997, „Przemiany demograficzno-osadnicze na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim”, w: M. Bałtowski (red.), *Euroregion Bug*, t. 8, Lublin: Norbertinum, Politechnika Lubelska.
- Eurostat, 2017, *Degree of Urbanisation (DEGURBA) – Local Administrative Units*, http://ec.europa.eu/eurostat/ramon/miscellaneous/index.cfm?TargetUrl=DSP_DEGURBA (dostęp: 13.06.2017).
- Flaga M., 2000, „Plany życiowe młodzieży pogranicza polsko-ukraińskiego w kontekście rozwoju regionu”, w: *Szanse rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem pogranicza polsko-ukraińskiego*, Materiały XVI Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego, Lublin.
- Flaga M., 2002, „Zmiany zaludnienia na obszarach wiejskich województwa lubelskiego po roku 1989”, *Annales UMCS*, Sec. B, 57, s. 209–231.
- Flaga M., 2008, *Współczesne procesy demograficzne na pograniczu polsko-ukraińskim*, Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 60, *Statystyka publiczna w procesie integracji europejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki obszarów transgranicznych*, Warszawa: GUS, Urząd Statystyczny w Lublinie.
- Flaga M., 2010, „Polesie as an area of depopulation in the Polish-Ukrainian borderland”, w: T. Michalski, A. Kuczabski (red.), *Selected Aspects of Transformation in Countries of Central and Central-Eastern Europe*, Pelplin: Bernardinum, Uniwersytet Gdański.
- Friedmann J., 1967, *A General Theory of Polarized Development*, Santiago: Ford Foundation.
- Friedmann J., 1968, *The Role of Cities in National Development*, Santiago de Chile.
- Gil A., Semczuk M., 2015, „Dostępność edukacji podstawowej na obszarach wiejskich województwa małopolskiego – studium przypadku powiatu miechowskiego”, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 40, s. 65–80.
- Glasgow N., Brown D.L., 2012, „Rural ageing in the United States: Trends and contexts”, *Journal of Rural Studies*, t. 28, s. 422–431.
- Gołata E., Kuropka I., 2015, „Zmiany demograficzne i ich następstwa dla wybranych obszarów polityki społecznej w dużych miastach w Polsce”, *Studia Ekonomiczne*, nr 223, Katowice: Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, s. 162–173.
- Gorzela G., 2000, *Polska wschodnia – perspektywy rozwoju*, Biuletyn KPZK PAN, z. 191, Warszawa: KPZK PAN.
- GUS, 2017, *Bank Danych Lokalnych*, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start> (dostęp: 23.06.2017).
- Halliday J., Coombes M., 1995, „In search of counterurbanisation: Some evidence from Devon on the relationship between patterns of migration and motivation”, *Journal of Rural Studies*, t. 11, nr 4, s. 433–446.

- Ilnicki D., 2003, „Zmiany i przestrzenne zróżnicowanie budownictwa mieszkaniowego w Polsce w latach dziewięćdziesiątych”, w: T. Marszał (red.), *Budownictwo w przestrzeni lokalnej*, Łódź: WUŁ.
- Jakubowski A., Bronisz U., 2015, „Granica Unii Europejskiej jako czynnik (dez)aktywizujący rozwój i konkurencyjność obszarów przygranicznych”, w: A. Grynia (red.), *Wybrane aspekty rozwoju i konkurencyjności nowych krajów członkowskich Unii Europejskiej*, Wilno: Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Ekonomiczno-Informatyczny w Wilnie.
- Kawałko B., Miszczuk A. (red.), 2005, *Pogranicze polsko-ukraińskie. Środowisko. Społeczeństwo. Gospodarka*, Zamość: Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Zamościu.
- Knapik W., Kowalska M., 2014, „Zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce na tle procesów społeczno-ekonomicznych i demograficznych”, *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, nr 1, s. 37–54.
- Markowski T., 1998, „Główne tendencje rozwoju i problemy strukturalne polskich metropolii w nowych warunkach ustrojowych”, w: *Gospodarka przestrzenna miast polskich w okresie transformacji*, Biuletyn KPZK PAN, z.182, Warszawa: KPZK PAN.
- Marszał T., 1999, „Zróżnicowanie i kierunki rozwoju budownictwa mieszkaniowego w Polsce”, w: *Budownictwo mieszkaniowe w latach 90-tych – zróżnicowanie przestrzenne i kierunki rozwoju*, Biuletyn KPZK PAN, z. 190, Warszawa: KPZK PAN.
- Miazga M., 1990, *Wyludnianie wsi lubelskiej. Uwarunkowania, następstwa, środki zaradcze*, Warszawa: IGiPZ PAN.
- Miszczuk A., 1993, *Wyludnianie się wsi a rolnictwo wschodniej Lubelszczyzny*, Dokumentacja Geograficzna, z. 2, Warszawa: IGiPZ PAN.
- Pantylej W., 2008, *Przemiany społeczno-gospodarcze a stan zdrowia ludności Ukrainy i Polski w latach 1990–2002*, Lublin: Wyd. UMCS.
- Pięćek B., 2007, „Wiejskie obszary wyludnienia w Polsce”, *Wiadomości Statystyczne*, nr 12, s. 34–44.
- Pinilla V., Ayuda M.I., Sáez L.A., 2008, „Rural Depopulation and the Migration Turnaround In Mediterranean Western Europe: A Case Study of Aragon”, *Journal of Rural and Community Development*, nr 3, s. 1–22.
- Rakowska J., 2011, „Zmiany demograficzne na obszarach wiejskich Polski”, *Więś Jutra*, nr 11/12(160/161), s. 7–10.
- Rodríguez V., Egea C., Nieto J.A., 2002, „Return migration in Andalusia, Spain”, *International Journal of Population Geography*, t. 8, nr 3, s. 233–254.
- Rogers A., Willekens F.J., 1986, *Migration and Settlement: A Multiregional Comparative Study*, Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Tkocz J., 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Weiß W., 2002, „Der Ländlichste Raum – regional-demografische Perspektiven. Probleme von Abwanderungsgebieten mit geringer Bevölkerungsdichte”, *Der Landkreis*, t. 72, z. 1, s. 15–19.
- Wesołowska M., 2006, „Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi województwa lubelskiego”, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 10, s. 139.
- Wesołowska M., 2011a, „Mieszkania niezamieszkałe na obszarach peryferyjnych Lubelszczyzny”, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 26, s. 175–187.
- Wesołowska M., 2011b, „Wyludnianie się i zanik wsi w województwie lubelskim”, w: M. Balcerowicz-Szkutnik (red.), *Współczesne problemy demograficzne w dobie glo-*

- balizacji – aspekty pozytywne i negatywne*, Studia Ekonomiczne – Zeszyty Naukowe Wydziałowe, nr 95, Katowice: Uniwersytet Ekonomiczny.
- Wesołowska M., 2012, „Wsie zanikające w województwie lubelskim”, w: J. Plit, J. Nita (red.), *Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, nr 16, Sosnowiec: Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG.
- Wesołowska M., 2013, „Demographic process in the Lubelskie Voivodeship villages”, w: W. Kamińska, K. Heffner (red.), *Transformation Processes of Rural Areas*, Studia Regionalia, t. 36, Warszawa: KPZK PAN.
- Wesołowska M., 2016, „Depopulacja wsi – szansa czy zagrożenie dla przestrzeni wiejskiej?”, w: K. Heffner, B. Klemens (red.), *Obszary wiejskie. Wiejska przestrzeń i ludność, aktywność społeczna i przedsiębiorczość*, Studia KPZK PAN, t. CLXVII, Warszawa: Studia KPZK PAN.
- Wesołowska M., Miszczuk A., 2012, „Demographic and settlement transformations in peripheral regions (based on the examples of Eastern Poland)”, *Annales UMCS*, sec. B, t. LXVII, 1, s. 141–151.
- Zaktualizowana koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju*, 2005, <http://www.funduszeuropejskie.gov.pl/informator/npr2/dokumenty%20strategiczne/kpz.pdf> (dostęp: 20.05.2015).